

ИСКУССТВО ТААНУУИСКУССТВОВЕДЕНИЕART STUDIES

Жусупова Р.И.

ЖАРАТЫЛЫШ ЖАНДУУ МУЗЫКА

Жусупова Р.И.

ПРИРОДА - ЖИВАЯ МУЗЫКА

R. Jusupova

NATURE - LIVE MUSIC

УДК: 78.07

Бул макаланын максаты – жаратылыш менен жандуу музыканын ажырагыс байланышы жөнүндө болмокчу. Бүгүнкү күндө жаратылыш байлыктарын, мекенибиздин сулуулугун, кооздугун сактоо үчүн комплекстүү иш-чаралар жүргүзүлбөй жаткандай көрүнөт. Андыктан жаштарга, окуучуларга жаратылыш менен бир тууган, дос болуп таттуу мамиледе жашоону мугалим-окутуучулар, ата-энелер үйрөтүшүбүз керек. Канчалаган акын-жазуучулар, сүрөткер-чеберлер, сыйкырдуу композиторлор жаратылыштын кереметтерин чагылдырган чыгармаларды, балдар ырларын, поэмаларды, пейзаждарды, симфонияларды жаратпады? Музыканын сыйкырдуу тили менен, кучу менен жаратылыштын эриш-аркак, жуурулушур жашашкандыгы эбак эле далилденген чындык. Музыка жаратылышсыз, жаратылыш музыкасыз жашай албайт. Бул чындык. Жаратылышсыз жашоо сокур адам бул дүйнөгө келип жарыкчылыкты көрбөй өтүп кеткен сыяктуу. Эгерде жаратылыштын сулуулугу болбосо атактуу жазуучубуз Айтматов кереметтүү чыгармаларын жаза алар беле? Атактуу сүрөтчү Г.Айтиев жаратылыш жөнүндөгү кооз сүрөттөрүн тарта алат беле? Мен айрыкча обончу-композиторлордун жаратылыш жөнүндөгү обондуу балдар ырларынын тарбиялык маани-маңызына токтолдум.

Негизги сөздөр: музыка, жаратылыш, сулуулук, кооздук, чыгармачылык, эриш-аркак, жуурулуш.

Цель этой статьи – обсудить неразрывную связь между природой и живой музыкой. Сегодня кажется, что не принимаются комплексные меры по сохранению природных богатств, красоты нашей страны. Поэтому нам необходимо учить молодежь и школьников жить в гармонии с природой как братья и сестры, учителя и родители. Сколько поэтов, писателей, художников и композиторов-волшебников создали произведения, детские песни, стихи, пейзажи и симфонии, отражающие чудеса природы? Хорошо известно, что природа сосуществует с волшебным языком и силой музыки. Музыка не может существовать без природы, без естественной музыки. Это правда. Это как если бы слепой пришел в этот мир и ушел, не увидев света. Если бы не красота природы, разве наш знаменитый писатель Айтматов написал бы замечательные произведения? Мог ли известный художник Г. Айтиев рисовать красивые картины природы? Особое внимание я уделил воспитательному значению мелодичных детских песенок о характере композиторов-мелодиков.

Ключевые слова: музыка, природа, красота, творчество, гармония, интеграция.

The purpose of this article is to discuss the inextricable link between nature and live music. Today, it seems that no comprehensive measures are taken to preserve natural resources, the beauty of our country. Therefore, we need to teach young people and students to live in harmony with nature as brothers and sisters, teachers and parents. How many poets, writers, artists, and magical composers have created works, children's songs, poems, landscapes, and symphonies that reflect the wonders of nature? It is a well-established fact that nature coexists with the magical language and power of music. Music cannot exist without nature, without natural music. It is the truth. It is as if a blind person came to this world and passed away without seeing the light. If it were not for the beauty of nature, would our famous writer Aitmatov have written wonderful works? Could the famous artist G. Aitiev draw beautiful pictures of nature? I especially focused on the educational value of melodic children's songs about the nature of melodic composers.

Key words: music, nature, beauty, beauty, creativity, harmony, integration.

Байыртадан эле ата-бабаларыбыз жаратылышты ыйык тутуп, аны көздүн карегиндей сактап келишкен. Эгерде жаратылышка туура эмес мамиле жасап, аны кордосо, ага шалаакылык менен мамиле жасагандарды, жаратылыш өзү эле, азапка салып, ажалга учуратып жазалап койгон.

Ар бир кетирген кемчилдиги адамдардын өз мойнуна оор жүк катары түшүп турар эле. Жаратылыш байлыктарына адам баласынын аёсуз мамилеси, азыркы учурду оор абалга кириптер кылды. Өндүрүштүн, транспорттун, чарбанын дүркүрөп өсүшү атмосферага көптөгөн зыяндуу заттарды чыгарат. Ошол зыяндуу ууланган заттарды, чандарды, түтүндөрдү өзүнө сиңирип, санитардык-гигиеналык кызматты токойлор, өсүмдүктөр, кыскасы жаратылыштын жашыл чөйрөсү сактайт экен. Демек жаратылыш өзү зор тарбиячы, насаатчы, үгүттөөчү, тазалоочу, айыпкер, жазалоочу, окутуучу болуп пайгамбарлык кесипке ээ, адилеттүүлүктүн, теңирчиликтин үлгүсү болуп жашап келет. Деги эле жаратылыш же табият деген эмне? Жаратылыш жашоо, өмүр, коом, байлык, ден-соолук, сулуулук, суктануу, чыгармачылык. Нечендеген жылдар мурун эле жаратылыштын ыйык күчтөрү кыргыз элине таасир берип, оошуп жугушуп, келгени

табигый көрүнүш, чындык экендиги маалым болгон. Бекеринен улуу «Манас» эпосунда да «Табият менен таттуу мамиледе болуу» деген ыйык парз киргизилбегендир [1, 3].

Менин бул усулдук докладымдын максаты - так ушул жаратылыш менен жандуу музыканын ажырагыс, тыгыз байланышы жөнүндө болмокчу. Тилекке каршы жаратылыштын байлыктарын сактоо үчүн комплекстүү иш чаралар жүргүзүлбөй жатат.

Андыктан жаштарга, окуучуларга жаратылыш менен бир тууган, дос болуп таттуу мамиледе болууну биз мугалим-окутуучулар, ата-энелер үйрөтүшүбүз керек. Канчалаган акын-жазуучулар, сүрөткер чеберлер, сыйкырдуу композиторлор жаратылыштын кереметтерин чагылдырган чыгармаларды, ырларды, поэмаларды, пейзаждарды, симфонияларды жаратпады. Музыканын сыйкырдуу тили менен, күчү менен жаратылыштын эриш-аркак, жуурулушуп жашагандыгы эбак эле далилденген чындык. Музыка жаратылышсыз, жаратылыш музыкасыз жашай албайт. Жаратылышсыз жашоо, сокур адам дүйнөгө келип жарыкчылыкты көрбөй өтүп кеткен сыяктуу. Эгерде жаратылыштын сулуулугу болбосо атактуу Ч. Айтматов кереметтүү залкар чыгармаларын жаза алар беле? Атактуу сүрөтчү Г. Айтиев жаратылыш жөнүндөгү жандуу сүрөттөрүн тарта алат беле? Мен айрыкча обончу-композитордун жаратылыш жөнүндөгү ырларынын маани-маңызына токтоломун [5].

Кыргыз композиторлорунун атасы А.Малдыбаевдин 2-класстын окуучулары үчүн жазган «Кышта» деген ырында, кыш мезгилиндеги жаратылыштын кооздугун сүрөттөп, көңүлдүү шайыр мүнөздө экендигин үйрөтөбүз. Композитордун көпчүлүк ырларындай эле бул ырдын тарбиялык мааниси зор: талаадагы жааган аппак кар эгиндин мол болушун, жаратылыштын, айлана-чөйрөнүн тазалыгын, суунун мол болушун, балдардын таза абада муз тээп, көңүл ачып ынтымактуу ойноп, ден-соолуктарын чыңдоого арналган ыр. Сөзү менен обону айкалышып өтө жагымдуу ыр. Бул ыр аралаш өлчөмдөрдө жазылган, бирок окуучуларга үйрөтүүгө кыйынчылык келбейт, ырдын диопозону (re¹-re²) октава, сегиздик, чейректик, ноталар менен жандуу темпте жазылган. Бирок ыр созулукка ырдалып, терцияга жана квартага секирип бир муунда аткарылат. Ырдагы кезиккен сегиздик тыныгууну кармап ырдоо окуучуларга эскерилип турат [7,9].

**«Кышта» муз: А.Малдыбаевдики,
сөзү: А.Токомбаевдики**

Мына, мына аппак кар,
Аппак карда алтын бар.
Жазда тердеп ээришет,
Жерге жашып төгүшөт.
Келе берсин аппак кар,
Муз тебели жаш балдар.

Аппак аппак кар,
Аппак карда алтын бар.

Ошондой эле жаш чыгармачыл композиторубуз; Г. Эсенгулованын «Жамгыр жаады тып-тып,-тып» деген ыры жаратылыштын эң бир кооз жаз мезгилин, жаап жаткан таза жамгырды сүрөттөйт. Жогорудагыдай эле бул ырды да жамгыр көп жааса, түшүм мол болуп, элибиз байгерчиликте жашаары, айлана чөйрө тазарып, гүл бакчалар жашылданаары жөнүндө ырдалат. «Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт» дегендей жазгы жамгырдын, көктөмдүн жытын, жаш кыздардын саамайларын, көкүлдөрүн жамгырга тосуп, аркы терки чуркап ойногон бактылуу көз ирмемдерди чагылдырган жандуу шайыр ыр. Бул ыр окуучулардын бала-бакчанын тарбиялануучулардын өтө сүйүп ырдаган ыры. Ырдын темпи ылдам, өлчөмү 4/2(б) белгиси бар. Тональность - re-dur. Ырдын башынан аягына чейин сегиздик, он алтылык ноталар кездешет, бул ырдын курч ойноок мүнөзүн сүрөттөйт. Ырдын кээ бир тактыларында кокусунан кездешүүчү белгиси жана стакатто белгилери коюлган [4,7].

Бул жамгырда апасы эшикке чыгарбай койгон кыздын, апасына болгон кыска таарынычы, жамгырдын тыпылдаган тамчыларын мүнөздөйт.

**«Жамгыр жаады тып-тып-тып»
сөзү, обону: Г.Эсенгулованыкы.**

1. Ойнойм десем мен эшикке,
Апап сөзгө көнбөдү.
Ыйласам да, кыйнасам да,
Такыр көңүл бөлбөдү.
Тып-тып-тып-тып-тып тыпылдаган
Жамгыр жаады эшикте,
Тып-тып-тып-тып-тып тыпылдап,
Чуркап келсем ий эшикке.
2. Мен суу болбой келем апа,
Жалганы жок сөзүмдүн.
Кийип алам атакемдин,
Суу кирбеген өтүгүн.
Кайырмасы ырдалат.

Жогорудагыдай жаратылыштын керемет-кооздугун сүрөттөгөн ырларга: Т.Казаковдун «Көк жылгаяк», Ү.Сыдыковдун «Аккан суу», С.Айдаровдун «Кызык экен кышкы оюн», «Жай болсочу дайыма», С.Канатовдун «Кар жаады», Г.Садыбакасованын «Байчечекей», А.Машиевдин «Бакчада», «Мен жайлоого барганда», М.Бостонкуловдун «Жаш багбандардын ыры», «Кыш», Р. Абдыкадыровдун «Кызгалдак», «Жүрүш ыры», С.Айдаровдун «Мен өстүргөн тал-терек», деген ыры да жаратылыштын эмгек менен эриш-аркак болуп, окуучу балдарды тал-терек отургузуп, айлана-чөйрөнү көрктөндүрүүгө тарбиялаган ыр. Ырдын обону жумшак, мээримдүү. Өлчөмү 4/2; үч б белгиси бар; тональность - mi-do. Ырда сегиздик, чей-

ректик, жарым ноталар жазылган. Ырды үйрөтүү менен окуучуларды эмгектенүүгө, жаратылышты сүйүүгө, айлана-чөйрөнү жашылдандырууга тарбиялайбыз. Ата-бабаларыбыз тээ байыртадан эле бир түп дарак кыйса, жүз түп дарак отургузушкан. Ошондуктан табиятыбыз таза, кооз болуп сакталып келген.

«Мен өстүргөн тал терек»

муз: С.Айдаровдуку

сөзү: Ж.Сыдыковдуку

Жазды тосуп эртелеп,
Мен өстүргөн тал-терек.
Мончок бүрүн ыргады,
Тан, желеине эркелеп².
Орто жерин күрөктүн,
Гүл тиккенмин ирээттеп.
Ал өскөндө булбул куш,
Сайрайт көркүн сүрөттөп.
Аткан октой түз арык,
Эчак бүткөн тазарып.
Сымап түстүү суу ичин,
Өсөт бакчам жашарып.

Ошондой эле 4-класстын окуучулары үчүн «Ой кызыл жоолукчан» муз: А.Малдыбаев; сөзү: Ж.Турусбековдуку. Ырдын темпи жандуу, жагымдуу. Өлчөмү 4/4; ь белгиси бар. Тональносту фа- dur.

Бул ырдын өзгөчөлүгү затактан башталат. Ыр 19 тактыдан турат, кайрымасында репиза белгиси бар. Репиза белгиси жазылган жерден баштап өлчөм 4/2 ге өзгөрүлөт. Ырдын башынан аягына чейин чейректик паузалар кездешет. Анда ырдын сөзүнө көңүл буруп, маани берип үйрөнөбүз.

1. Толкуган биздин эркибиз,
Арзууланган темпибиз.
Ал тигил кызыл жоолукчан,
Эмгектин кызы селкибиз.
Оой, кызыл жоолукчан,
Кандай турмуш жайыңыз.
Курсак ачып кеттиго,
Кайнады бекен оой чайыңыз.
2. Тээтиги зоону ураткан,
Омкоруп ташын кулаткан.
Ал биздин арык казгандар,
Чекеси тердеп суу аккан.
3. Оой, кызыл жоолукчан,
Көрчү менда тердедим.
Териң аарчып жүргүн деп.
Канакей жоолук бергениң.

Бул ырдын маани-маңызы өтө тереңде жатат. Биздин замандын 70-80-жылдарында «коммунисттик ишембиликтер» болоор эле. Кызыл лозунгдарга шаңдуу жазылган ураандар «Биз шаарыбыздын тазалыгы үчүн», «Айыл-кыштактарды жашылдандыруу-биздин ыйык милдетибиз» ж.б.у.с. жазышып алып жамааты

менен кызыл-тазыл кийинген жаштар арыктарды, каналдарды тазалап, тал-теректердин, жемиш-бактардын көчөттөрүн отургузушаар эле. Ошондуктанбы, айтор ал мезгилдерде эч качан жер көчкүлөр, сел жүрүүлөр, суу ташкындары болбогон. Бүгүнкү биздин Ош шаарыбыздын жашоочуларынын демилгеси «Биз таза шаар үчүн», «Тазалык-шаарыбызга – шаарыбыз - баарыбызга» деген ишембиликтер ошол мезгилди эске салат. «Ой, кызыл жоолукчан» деген ыр татаал эки бөлүктүү форма. Ырдын обонун үйрөтүүдө бир аз кыйынчылыктар кездешет. Себеби ырдын биринчи бөлүгү жай шашпай аткарылат да, экинчи бөлүгү, кайрымасы ылдам, шандуу темпке өтөт. Ошондой эле белгилүү советтик композитор Дмитрий Кабалевскийдин «Биздин край» деген ырын алсак болот. Сөзү А.Прицелцтики. Бул ырда сүйүктүү мекенибиздин сулуулугу, кооздугу, сууларынын тазалыгы, мекендин чексиздиги сүрөттөлгөн. Музыкасы да сүйкүмдүү, шандуу, абдан назик, обону менен шайкеш келет. Ырдын өлчөмү 3/4; бул темп вальс темпине жакын. Ырдын башынан аягына чейин жарым чейректик, сегиздик ноталар, сегиздик, чейректик паузалар кездешет. Чекиттүү лига менен бириктирилген ноталар да кездешет. Ырдын сөзү менен тааныштырабыз [3,6].

«Биздин край»

м: Д.Б. Кабалевский.

с: А. Прицелцтики

Бирде кайың бирде четин,
Өзөн бойлоп жапан тал.
Айланайын асыл мекен,
Тууган жердей кайда бар!
Тууган жердей кайда бар!
Көк деңизден бийик тоого,
Мейкиндикке каратах.
Жол субалып жол суналыхх,
Алга сүрөп баратат.
Алга сүрөп баратат.
Ой-тоо көлбүп күн нуруна,
Көз чаптырсаң ар-тарап.
Айланайын, тууган жерим,
Жашыл күлгүн жазгы бак!
Жашыл күлгүн жазгы бак!
Биздин алтын балалык чак,
Күндө жаркып күлүндөп.
Жарык жылдыз астындабыз.
Тууган жерде күлүндөп!
Жашыл күлгүн жазгы бак!

Музыка сабагында жаратылыштын көрүнүшүн сүрөттөгөн ырлардан жана күүлөрдөн уктуруу, анын авторлору менен тааныштыруу да максатка ылайыктуу.

Жаратылыштагы чымчыктын, булбулдун, торгойдун, күкүктүн, турумтайдын сайрагандарын белгилүү чебер комузчулардын комуз күүлөрүндө, обончулардын ырларында эң бир элестүү берилгендиги окуучуларга өтө кызыктуу.

Обончу С. Айдаровдун «Чымчыктын ыры» аттуу балдарга арналган ырын үйрөтүүдөгү ырдын кайырмасындагы «чык-чырк, чир-линтчү» деген сөздөгү обондун форшлаг менен кооздолуп ырдалышы чымчыктын кадимкидей сайраганын туурайт.

Бир үйрөнүүдө кыйынчылык кездешпейт. Тескерисинче окуучулар ырдын кайырмасын чымчыктын сайраганын туурап үн кубултуп үйрөнүшөт. Өзгөчө өзгөртүү белгилерине си, ми, бемоль жана кайра калыбына келтирилген си бекарь белгисине көңүл буруп таза ырдоого жетиштиребиз.

**«Чымчыктын ыры» м: С.Айдаровдуку.
с: А. Кыдыровдуку.**

1. Ак кар түшүп тонду суу,

Эл оозунан чыгып буу.

Кышты көргөн биринчи,

Балапандар болду дуу.

Биз кубандык жакшы бу,

«Чырк-чырк чир-ийт-чу.

2. Жок болобуз кымтынсак,

Жол табылак умтулсак.

Эмгектенсек ысылап,

Томпоет го бир курсак.

Кеппи бизге тоңсо суу,

«Чырк-чырк чир-ийт-чу.

Ошондой эле С. Айдаровдун «Комбайнчы болоюн», «Күзгү бакчам», «Менин акжолтоюм», «Биздин бакча», «Күчүгүм» деген ырлары жаратылыштын музыкага берген белеги катарында берилген. Кыргыздын элдик ырларында да: «Чабалекей», «Бөдөнө», «Турумтай», «Күкүк», «Көпөлөк», «Торпогум», «Тайлак» сыяктуу жан жаныбарлардын, канаттуу куштардын кереметтүү үндөрүн, образдарын туураган, далилдеген, көркөмдөп чагылдырган музыкалар кездешет. Кыргыз элинин атактуу акын-жазуучулары да жаратылышты, андагы канаттуу куштардын учканын, сайраганын миң кубултуп жандуу музыка менен комузга салышкан. Алардын бири Ниязаалынын музыкалык тамсил түрүндөгү «Сарыбарпы» күүсү. Ал күүнү угузунун алдында күүнүн тарыхына токтолобуз.

Сарыбарпы деген чымчык жылда тууган балапандарын жылда жылан жеп койгондугун, өтө назик, мукам, кайгылуу кайрыктар менен көзүнүн жашын төгүп ыйлап турганын комуздун жандуу тили менен черткен.

Күүнүн башталышында жай салмак менен жылан уяны издеп бара жатканын колду өйдө-ылдый шилтеп кооздоп чертет. Эми жылан уяга жетейин дегенде темпти ылдамдатып, кылдар коркунучтуу зир

рилдете чертилет, жыландын бактын башына оролуп чыгып баратканын жай, салмак менен чертип, балапандарды кооруп, чырылдаган чымчыктын образын, тилин чыгарып жыландын ышкырыгынын оң колдун бармагы менен сөөмөйүн койкоңдотуп, комуздун башын көздөй жөрмөлөтүп чымчык менен жыландын кыймылын дал өзүндөй окшоштуруп чертет [8,1].

Чымчыктардын ичинен эң назик, мукам сайраган Сарыбарпынын бышыкчылык издеп жерден-жерди тандап учуп жүргөнүн, балапандарынан айрылып муңканганын төмөнкүдөй циклдер менен черткен: М: «Чүйдүн сарыбарпысы», «Орто-Токойдун сарыбарпысы», «Аксынын сарыбарпысы». Ошондой эле Ниязаалынын «Ак тамак көк тамак» деген күүсү дагы чымчыктар жөнүндө баяндалган күү экендигине токтолобуз.

Орустун белгилүү композитору С.С. Прокофьевдин «Петя жана карышкыр» деген балети жөнүндө кыскача сөз кылабыз, себеби бул чыгармада жаратылыштагы жан-жаныбарлардын үндөрүн кайсыл музыкалык аспаптар өзүндөй туурап, жандуу аткаргандыгына күбө болобуз. Адегенде үзүндүлөрдү балдарга уктурушубуз керек. Баатыр пионер Петянын карышкырды жеңип, кичинекей чымчык менен мышыкты куткаргандыгы тууралуу жазылган. Бул жомок түрүндөгү балет, окуучуларга абдан жагымдуу, кызыктуу, табышмактуу маанай тартуулайт.

Бул жомокту сүрөттөөнү симфониялык оркестр аткарат. Чымчыкты-флейта аспабы, өрдөктү-габой, мышыкты- клорнет, абышканы-фагот, карышкырды-скрипканын, бир алтът, бир виолонгелдин жана мергенчилердин атканын-литавранын жана барабандын үндөрү менен кооздоп берген. Бул чыгарманы укканда шайыр пионер Петянын, чымчыктардын, акырын баскан мышыктын үндөрүн музыкалык жандуу үндөрү менен бере алган.

Адабияттар:

1. Койгелдиева Т., Турдумамбетова Ш. Музыка 3-4-класс. - Б., 2015.
2. Койгелдиева Т., Турдумамбетова Ш., Ниязова Н. Музыка 4-класс. - Б., 2015.
3. Рыспаев И., Абдылдаев А. Музыка 3-класс. - Б., 2011.
4. Каримова Б. Жашыл өсүмдүк-жашоо булагы. - Б., 2004.
5. Бекбоева И., Алимбекова А. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. - Б., 2011.
6. Бостонкулов М. Балдарга ыр десте. - Б., 1996.
7. Сыдыков Ү., Айдаров С. Мен качан өсүп жетилем. - Б., 2001.
8. Бостонкулов М. Наристенин күлкүсү. - Б., 1996.
9. Апышев Б. Педагогика. - Ош, 1993.